

ELS CENTELLES A LA COL·LECCIÓ 'MONUMENTA BORGIA'¹

FRANCESC DEVESEA I JORDÀ

Metge especialista en Aparell Digestiu

*A la memòria de Salvador Climent i Doménec Morell,
dues ànimes de l'Oliva profunda.*

1. INTRODUCCIÓ

La correspondència de qualsevol època pot ser una font útil per a estudiar la vida quotidiana i, per tant, la salut, aspecte de màxima importància que apareix sovint en el dia a dia de les relacions humanes (Mestre, 2000; Pons, 2001).² Les col·leccions epistolars faciliten enormement aquest tipus de recerca. Els set volums *Monumenta Borgia* (MB) recullen una gran massa informativa, principalment cartes, al voltant de Francesc de Borja.³ Els documents dels MB contenen abundants notícies sobre salut, referides al mateix Francesc i també a altres persones o col·lectius, cosa que ens permet obrir una finestra al segle XVI per a observar el benestar, el sofriment, la malaltia i la mort, així com l'actitud dels corresponsals front a les diferents situacions i esdeveniments vitals. A banda dels Borja, els Centelles apareixen ara i adés a la col·lecció MB. No resulta estrany, atesa la seua condició de vella nissaga de la noblesa catalana, amb una important branca valenciana arrelada principalment a Oliva i Nules. Els Centelles es relacionaven amb les instàncies del poder civil, del que Fran-

1 El present treball ha tingut el suport d'AISSA. Santiago La Parra, Francesc Mestre, Vicent Olasso i Josep Sendra han aportat valuosos suggeriments. Vicent Canet ha tingut l'amabilitat de facilitar-me els seus textos, en gran part inèdits, sobre els moriscos d'Oliva. Finalment, Francesc Pons i Ferran Garcia-Oliver m'han ajudat a precisar alguna cronologia. A tots ells el meu sincer agraïment.

2 Pons, amb el seu treball *Sobre la peste de Oliva de 1785*, publicat a la revista *Cabdells*, ens ofereix un exemple perfecte de la correspondència com a font per a estudis històrics de salut.

3 Els volums I al V dels MB es van publicar entre 1894 i 1911, al si dels *Monumenta Historica Societatis Iesu*. Contenen gran part de la correspondència de Francesc de Borja i de la seua família, així com altres documents d'interès. L'edició recent de dos nous volums dels MB (VI i VII), a cura d'E. García Hernán, ha incorporat una massa important de documents inèdits. Vegeu *Monumenta Borgia* (1894-1911) i *Monumenta Borgia* (2003-2009).

cesc de Borja formava part a la primera etapa de la seua vida. A més a més, hi havia una relació especial entre el comtat d'Oliva i el ducat de Gandia, dos espais senyorials veïns que entroncaran definitivament amb el matrimoni entre Carles de Borja i Magdalena de Centelles.

Vam analitzar el contingut dels volums MB, datats entre 1510 i 1572, cronologia corresponent a la de Francesc de Borja. Dels 2769 documents revisats, un 44% contenien alguna notícia sobre salut, motiu principal de l'estudi.⁴ De forma paral·lela, hem recollit tots aquells textos que feien referència a personatges de la família Centelles, independentment de la seua temàtica. Encara que hem inclòs notícies no relacionables amb la salut, aquesta continua com a un dels principals fils conductors, sota un concepte ample que sobrepassa els usuals trets clínics, terapèutics o preventius de les malalties, o l'absència d'elles, integrant també la "patologia de la violència", tant individual com col·lectiva, pública o privada. Així, podien figurar activitats, òbviament poc saludables, com guerres, bandolerisme, repressió institucional de la delinqüència, bandositats nobiliàries o persecució inquisitorial. Al capítol de la patologia femenina, contemplem l'embaràs i el part. Ho fem sabent que, malgrat tractar-se de processos fisiològics en sentit estRICTE, són esdeveniments biològics importants que, en aquella època, estaven sotmesos a una elevada incidència de complicacions que causaven, amb relativa freqüència, la mort de la mare o del fill.

Un total de vint-i-sis referències als Centelles, directes o indirectes, hem pogut extreure dels MB. En setze ocasions (61,5%), hi havia algun aspecte relacionat amb la salut. Vejam els protagonistes i els esdeveniments.

2. SERAFÍ DE CENTELLES I FRANCESC GILABERT DE CENTELLES, SEGON I TERCER COMTES D'OLIVA

2.1. El perill corsari

Al voltant de l'any 1532, hi havia alarma a les costes valencianes a causa d'una possible invasió corsària. El duc Joan de Borja redactava un memorial, en el qual feia una relació d'homes a cavall que quedarien a la ciutat, proposant una estratègia defensiva dels territoris vora mar al Regne de València. Des de

⁴ El cos principal de l'estudi està contingut en l'article *La salut a la col·lecció Monumenta Borgia*, de F. Devesa, que va rebre el premi Roël de l'Institut Mèdic Valencià 2012-2013, pendent de publicació en el núm. 37 de la revista *Llull* (2014).

Cullera a la Vila seria responsabilitat del duc de Gandia i del comte d'Oliva.⁵ La preocupació pels béns i la salut de senyors i vassalls era òbvia. En aquell moment, el comte d'Oliva era Serafí de Centelles, però el seu nebot Francesc Gilabert exercia de braç armat, probablement per l'edat avançada de l'oncle. Per l'agost d'aquell any, el duc Joan, en carta al comte d'Oliva, deia que “[...] la mejoría del señor don Francisco [de Centelles] va continuando, según la relación que maestro Pedro me ha dicho”.⁶ Francesc Gilabert de Centelles estava, en aqueix moment, convalescent d'una ferida recent soferta a la vall d'Alfàndec (actual Valldigna). Ell i Joan de Borja havien plantat cara als pirates que, amb dotze galeres, van desembarcar a Cullera. El Centelles va rebre dues fletxes a la cama dreta i el Borja es va trencar un braç (Pons, 1997, 17-38). El duc no podia visitar Francesc per trobar-se també malalt, segons contava en la mateixa carta: “[...] esta noche no ha estado sin calentura”. És possible que el tal “maestre Pedro”, per la seua condició de cirurgià, hagués curat Francesc Gilabert de Centelles (Devesa, 2011). Fora ell o un altre, allò ben cert va ser que l'habilitat del cirurgià no pogué evitar que el futur comte quedara coix de per vida.

El perill conjunt de turcs i barbarescos era ben real. Joan de Borja estava molt capficat amb la defensa de Gandia i envejava el bastió veí: “Si os dixere del conde de Oliva, diréisle que tiene una buena fortaleza dentro de la villa donde con sus criados puede defenderse mejor que yo en Gandia con mil hombres por ser grande la cerca”.⁷ L'amenaça costanera formava part de la vida diària a tota la Safor i al litoral valencià.⁸ Cinc anys després, el perill semblava tan greu que Joan de Borja escrigué a les màximes autoritats de la capital del regne, demanant reforços, atés que la invasió turca podria “[...] destruir toda esta comarca, despoblándola y levantando toda la sustancia de ella con quemar los trapiches del azúcar que aquí tenemos. El daño sería tan grande no solo nu-

5 MB VI, pp. 245-246 (Memorial del duc Joan de Borja, Gandia 1532). Vegeu Olaso (2011) i Pardo (2011). Els dos llibres tracten amb profunditat l'estreta col·laboració dels senyors de Gandia i Oliva en la protecció de la costa i la defensa de les dues poblacions.

6 MB VI, p. 252 (Duque de Gandia al [conde de Oliva], Gandia 15 agosto 1532). Encara que segons la transcripció de García Hernán, es tractaria de Francisco [de Borja], seguim la de Pons Fuster (on es tracta de Francisco [de Centelles]), per semblar més coherent i cronològicament precisa (Pons, 2005, 26).

7 MB VI, pp. 268-271 (Duque de Gandia a Juan de Borja, memorial, Valencia, septiembre 1534).

8 Els assalts a la costa valenciana són una constant al segle XVI. En la llarga llista de desembarcaments figura un a Oliva, en 1529; un altre amb saqueig de Piles i Cullera, en 1532; o el de Dénia, pel 1556 (García Martínez, 1980, 47-48; Alonso, 1998, 93-94).

estro, pero aún del reino [...]”. Calia salvar persones i béns. En aquell moment el bé més preuat era el sucre. Joan de Borja ho tenia molt clar. Ell i el comte d’Oliva es preparaven per a la defensa:

[...] siempre que será menester para una jornada cierta enviaré doscientos hombres y treinta de caballo con seis piezas de campo menudas, cuales para esta tierra pueden aprovechar con sus municiones y pertinencias. Y así tengo por cierto que el conde de Oliva hará lo mismo.⁹

Hi havia, doncs, una força d’intervenció ràpida que podia fer front a les incursions corsàries habituals, però no a una invasió massiva de l’estol que circulava pel Mediterrani. La por senyorejava el cos dels cristians. També el dels “altres” saforencs? La població morisca podria tindre temor o, tal volta, esperança d’embarcar amb els seus germans de religió, segons foren les seues expectatives: quedar-se a la terra que els havia vist néixer o anar-se’n cap a un destí incert. La segona opció de vegades es realitzava. Així, pel 1542, el duc de Gandia li contava al seu cunyat:

Los moros han venido con hasta siete fustas. Llévanse a ojos vista todos los moriscos del reyno. A mi vecino se le han ydo veinte y seis o veinte y siete vasallos. Bien podrá poner mi barba a remojar, porque hasta agora no se han ydo sino uno, que poco importa.¹⁰

Prop d’una trentena de vassalls moriscos era una bona colla per a deixar enfadat el tercer comte d’Oliva, Francesc Gilabert de Centelles. Anys després, el mateix Francesc de Borja, a la seua etapa de duc de Gandia, va decretar dures penes per als qui infringiren una sèrie de mesures que intentaven tallar qualsevol intent de fugida de la població morisca. Des de Castelló de Rugat, el quart duc de Gandia disposava:

Primo, que ningú sia gosat, així home com dona, ab ses mullers e familia de la present Baronia de Castelló, chics e grands que de sa pròpia terra eixirà e se’n irà o serà trobat que se’n vaja per a embarcarse y passar-se’n en terra de moros sia encorregut y de facto encórrega en pena de perdre la vida y tots sos

9 MB VI, pp. 345-348 (Duque de Gandia al duque de Calabria y al Gobernador [Francisco de Gurrea], Gandia 17 junio 1539).

10 MB VI, pp. 513-515 (Duque de Gandia al vizconde de Évol, Gandia, 6 marzo 1542).

béns, applicadors als cófrens de sa señoria y en la mateixa pena encórreguen los traginers y marineros y altres personas que en les dites coses consentiran, daran consell favor y ajuda.

Les disposicions continuaven, presidides pel mateix tarannà, per als que s'aproparen cap a la costa per a fugir a terra de moros o aquells que tingueren relació amb “moros o turchs que van ab fustes, robant y cativant per la costa del present regne [...]”.¹¹ Aquestes mesures les va prendre, cal dir-ho tot, després de recomanar als moriscos que es refugiaren dins de Gandia, en cas de perill, i havent rebut informació de possible connivència d'alguns d'ells amb els turcs. Hi havia precedents de moriscos convertits en corsaris. Està documentada una notícia, a principis de segle, sobre pirates d'Oliva, com el cas del capità Balaguer que comandava un estol de sis vaixells (Morell, 2005, 71-74). Per altra banda, uns deu anys després que Borja dictara les disposicions esmentades, els germans Alicax i Cajeta, moriscos d'Oliva, havien aconseguit passar a la costa d'Alger i es dedicaren a l'activitat corsària. Alicax, després de participar en el saqueig de Menorca i d'emportar-se vint famílies del Raval d'Oliva, fou agafat per galeres cristianes i reclamat per la Inquisició. La història acabà dramàticament, atés que el corsari d'Oliva fou cremat a València en 1576, mentre que el seu germà, en venjança, aconseguí l'execució, per lapidació pública, de Fra Miquel d'Aranda, sacerdot captiu de l'orde de Montesa que havia comprat per a intentar l'intercanvi amb Alicax.¹²

2.2. Els presos del comte i la caça

No sols el perill corsari podia ocasionar danys a la salut, també els conflictes interns en què la llei i la repressió estava en mans del senyor feudal. Cal dir que les presons i els captiveris no són massa saludables, és cert per a qualsevol època, tant a l'actualitat com al segle XVI. Aleshores, com ara, les iniciatives per a millorar la condició dels presoners eren positives, especialment si hom aconseguia el seu alliberament. Així ocorregué als dos empresonats pel comte d'Oliva, probablement per caçadors furtius, que van tindre la sort de la

11 MB VI, pp. 637-639 (Duc de Gandia als seus vassalls [Castellón del Duque, 1545]).

12 Vicent Canet Llidó ha fet un magnífic treball sobre els moriscos d'Oliva que, en la major part, resta inèdit. Els aspectes fonamentals van ser exposats a la seua conferència pronunciada el 3 de desembre de 2009 a la Biblioteca Tamarit d'Oliva. Dos extractes es poden consultar en Canet (2009; 2010). Hem tingut ocasió de consultar també la bibliografia que el mateix autor aporta sobre el tema: De Sosa (1990, 162-173), Yassine Bahri (1990) i Alonso (1998, 93-94).

bona relació i ascendència de Joan de Borja sobre el seu veí. Llegim la carta de Francesc Gilabert de Centelles contestant una probable petició en favor dels presos per part del duc de Gandia:

Muy Ill.^e Señor.

Si por ser caçadores honrra y favoreçe tanto V. S., como veo por su carta, á Solivera y al otro que también fué preso, qué será de Contrabanda, por cuya causa y desagravio hize yo prender al postrero que dixen? En especial, que el Señor Infante y una muchedumbre de príncipes, con quien vivió Contrabanda, le favorecieron tanto que yo me ternía por escudero suyo, sino descansasse como en la habilidad suya; no obstante que en su ausentia, como ya él sabe, hize algunos tiros de mi mano, que de los menores fueron dos cisnes que maté desdeque vine á Oliva. Con todo soltarán los presos que V. S. manda, como “se atará la asnilla”, conforme al refrán, “donde mandare el Señor”, cuya muy Illustre persona guarde Nuestro Señor y estado acreciente, come puede. -De Oliva, el primero de Mayo MDXXXX.

Servidor de Vuestra Señoría, el Conde de Oliva.¹³

La carta, a banda de l'alliberament dels presos, presenta alguns aspectes d'interés. En primer lloc, el fet que el comte havia estat fora, probablement a València si considerem que Francesc Gilabert de Centelles alternava la seua residència entre la capital del regne i Oliva. L'afició cinegètica hi està present. El comte caçava amb armes de foc, l'ús de les quals va anar generalitzant-se al segle XVI. Respecte a les peces abatudes, no podem descartar que foren autèntics cisnes, per la probabilitat que algunes de les dites aus arribaren en aquella època a les costes mediterrànies. També pot ser que, acceptant un significat més lax del mot *cisnes*, es tractara d'algun altre gènere d'anàtids, com els collverds, habituals a les zones marjalenques d'Oliva o dels voltants. Qui eren els presos Solivera i “el otro”? I el tal Contrabanda? Es tractava d'un expert caçador que havia estat al servei de grans senyors? Era en aquell moment un servidor del duc de Gandia? Moltes preguntes que seria interessant contestar, si més no per treure de l'anonimat alguns dels servidors i vassalls, cristians o moriscos, usualment oblidats per la història.

13 MB VI, p. 413 (Conde de Oliva al duque de Gandia, Oliva 1 de mayo de 1540). Hi ha una versió de la mateixa carta (accessible en: www.cervantesvirtual.com/.../00b798d0-82b...), amb alguns detalls de transcripció que la fan més intel·ligible. Tant en una com en l'altra, el nom del comte d'Oliva, que figura entre claudàtors, és Serafi de Centelles, però aquest va morir en 1536. Seria, per tant, Francesc Gilabert de Centelles, nebot de Serafi i hereu del comtat.

2.3. Una mina d'or a la Safor?

Entre les diverses microhistòries que podem trobar als MB, hi ha un episodi curiós que es va produir a les acaballes de 1543. Mesos després de la mort de son pare, Francesc s'havia traslladat a Gandia prenent possessió del ducat. Davant un rumor sobre l'existència d'una mina d'or i plata, la seua esposa Elinor de Castro escriu una carta al secretari de Carles V, reclamant els drets per a ella i per a la dona del mateix Francisco de los Cobos:

Unos vasallos del duque mi Señor me han dicho que unos parientes suyos han hallado una mina de oro y de plata, y dicen que será cosa de mucho provecho. Suplico a V. S. que me haga merced de suplicar al príncipe Nuestro Señor que nos haga merced della, á la Señora D.ª Maria i á mí [...].¹⁴

Cinc dies després, Elinor de Castro tornava a insistir en l'assumpte. L'entusiasme de la duquessa no semblava compartit pel seu marit, d'acord amb la carta més prudent que aquest li envià a Cobos: "Estos días pasados me vinieron á dezir que avía una mina de que se podía sacar gran cantidad de oro; y como muchas vezes he oydo hablar en estas minas, y no he visto salir ninguna á lumbre, túvelo por burla." A la postdata, Borja afegia més dubtes sobre la veracitat de la informació:

Después de escrita esta me ha venido á hablar uno destos hombres, por el qual entiendo que de la mina no se saca oro ni plata, sino una piedra negra, en la qual no hay cosa que parezca oro, sino que este morisco á poder de otros materiales saca oro: lo que dize no sabrá hazer nadie, aunque por otros ha sido provado. De manera que paresçe más alquimia que mina.¹⁵

L'assumpte semblava derivar cap als coneixements alquímics d'algun morisc. Tanmateix, la falòrnia continuava obrint-se camí, de tal forma que les més altes instàncies de la cort i de la seua delegació a València van prendre part,

14 MB I, pp. 577-579 (Leonor de Castro a F. de los Cobos, Gandia 17 de diciembre, 1543). Francisco de los Cobos (prop 1477-1547), procedent de la petita noblesa d'Úbeda, va fer una carrera fulgurant. Era secretari d'Estat de Carles V, membre del Consell Reial i Comendador de León. Va emparentar amb l'alta noblesa castellana pel seu matrimoni amb Maria de Mendoza. En el període referit, davant l'absència de l'emperador, estava al costat del príncep Felip, acompanyant-lo en la seua regència.

15 MB II, pp. 467-469 (Duque de Gandia a Cobos, Gandia a 21 de diciembre, 1543).

per si de cas. El príncep Felip, aleshores regent per l'absència de Carles V, li escrigué a Borja:

El Comendador mayor [Cobos] nos refirió lo que vos y la duquesa le scrivestes sobre la mina que se ha descubierto en esse reyno, de lo qual ya teníamos aviso por lo que havia escripto el duque don Fernando y tambien el Conde de Oliva [...]. Scrivimos al duque don Fernando que él lo tome á nombre de la corte, y haga averigar, y sacar á luz la cosa, y hazer la experiencia, y se ayude y valga de vos para assegurar los moriscos, y otros que han entendido en el descubrimiento, y en lo demás [...].¹⁶

Tot fa pensar que el Centelles [Francesc Gilabert] s'havia avançat al Borja i, de la mà del virrei del Regne de València, "Don Fernando" [el duc de Calàbria], havia informat a la cort. El jove i recent casat Felip estava ben assessorat, atesa la seua decisió de passar-li el negoci al virrei, en nom de la Corona. Naturalment calia la col·laboració de Borja, tot i deixant ben clar que la primícia li havia arribat del seu veïnat i del virrei, cosa que recalca per boca del tot-poderós Cobos: "Y quanto á lo de la mina que se ha descubierto en esse reyno, diez días antes que mi señora la duquesa avisasse, avian llegado dos avisos, el uno del señor duque de Calabria, y el otro del conde de Oliva é don Xpóual. su sobrino."¹⁷ Qui era el tal "Xpóual." (sic), nebot del comte d'Oliva? "Xpóual." sembla l'abreviatura de Cristóbal i podria tractar-se, per tant, de Cristòfor Centelles, fill d'un germà de Francesc Gilabert i nét de Querubí.¹⁸ Presentats tots els actors, la comèdia seguia el seu curs i l'experiment es va fer. Primer a xicoteta escala davant Borja:

Visto lo que V. A. me manda, he trabajado que se haga la esperiencia de la mina, embiando al Duque don Fernando la persona que ha de sacar á luz la verdad deste negocio, y no ha sido menester pequeña maña para hazelle yr á Valencia. Y aunque de la esperiencia que en mi presencia se hizo, por ser de pequeña cantidad de tierra, sospeché que pudo haber engaño, poniendo á bueltas de los materiales que se ponen en la fundición de la tierra, la mesma cantidad de oro

16 MB II, p. 680 (Príncipe Felipe al duque de Gandia, Valladolid, 27 de diciembre, 1543).

17 MB II, pp. 680-682 (Francisco de los Cobos al duque de Gandia, Valladolid, 28 de diciembre 1543).

18 Cristòfor i el seu germà Francesc serien, posteriorment, litigants front a Magdalena per l'herència del comtat d'Oliva. A Cristòfor, la sentència li atorgarà la baronia de Nules (Mestre, 1997).

que sacaron, porque de diez onças de tierra salieron cuatro reales y medio de oro, el qual he embiado en una sortigica al duque, pienso que agora no se podrá hazer engaño, porque se hará la fundición de gran cantidad de tierra de la qual ha de salir buena cantidad de oro, si la cosa fuese verdadera.¹⁹

La quimera finalment es va fondre, resultant un absolut fracàs. El duc de Gandia havia encertat amb el seu escepticisme i preparant la prova definitiva. Des de la cort, el regent Felip anunciava la sentència final: “En lo de la mina, el duque don Fernando me ha scripto que se hizo la experiençia, y no salió della sino algunos pedaços de hierro; tenémosla por cosa de poco fundamento. A vos os agradezco lo que en ello habéis hecho.”²⁰

On es trobava la pretesa mina? El fet que la informació privilegiada estiguera en mans dels Centelles d'Oliva ens fa pensar que la mina, d'on procediria el material base, podria trobar-se al territori del comtat. A favor aniria també el resultat final que va donar com a producte alguns trossos de ferro. Hi ha documentat a Oliva restes de forns per a la fundició de ferro, dels quals Salvador Climent va donar testimoni, quedant encara algun vestigi. Pels voltants de Sant Antoni i el Tossal Gros es poden apreciar encara vetes de minerals ferruginosos. El mateix nom del riu Alfadilí o Alfadidí, que recull les aigües de la zona esmentada, podria significar “de ferro” o “relatiu al ferro”. No es poden descartar altres localitzacions de la Safor, atés que entre Marxuquera i Ròtova també existia una mina de ferro a principis del segle XIX (Navarro, 2009). De qualsevol forma, el principal fet va ser que no hi havia metalls nobles, ni al principi ni al final, fora dels que s'afegien durant el procediment. Francesc de Borja havia deixat caure la paraula clau: alquímia. Per tota l'edat mitjana circulaven uns mètodes que pretenien transformar metalls corrents en or o plata. Formaven part d'una teoria que els àrabs havien recuperat del món antic i que cercava la pedra filosofal, amb la qual seria possible la desitjada transmutació. L'alquímia era un pensament especulatiu que tanmateix seria el precedent de la química moderna. En 1543 sols feia dos anys que havia mort un rellevant alquimista, Paracels. El gran metge suís va ser pioner en la utilització mèdica de compostos químics i minerals. Ell i els seus seguidors s'enfrontaren radicalment al galenisme vigent des d'una òptica panvitalista i contradictòria, però que permetria posteriorment el naixement de la química farmacològica (Pagel, 1973). Les idees de Paracels tardarien encara uns anys a arribar als regnes

19 MB II, pp. 473-475 (Duque de Gandia al príncipe Felipe, Gandia 8 de febrero, 1544).

20 MB II, pp. 682-683 (Príncipe Felipe al duque de Gandia, 18 de marzo, 1544).

ibèrics. En realitat era un viatge de retorn, si considerem que el pensament de Ramon Llull i Arnau de Vilanova havia inspirat prèviament els alquimistes europeus i el mateix Paracels.²¹ No sabem si l'intent alquímic dels moriscos valencians va ser el primer que va "protegir" Felip II. Sí sabem que no fou l'únic. Al llarg del seu regnat, els alquimistes van gaudir d'una tolerància general, quan no d'una franca protecció. El monarca tenia interès per aconseguir or o plata, com fóra, inclosos els mètodes alquímics i, en conseqüència, va donar suport a diverses propostes. Una raó podria ser la crisi econòmica de l'estat, però probablement hi havia també una receptivitat a les novetats tecnològiques, de base alquímica. Així, a l'Escorial, es va promoure un important centre de destil·lació on es fabricava gran varietat de productes mèdics, licors i aiguardents de taula o perfums (Puerto, 1997). L'experiment alquímic dels nostres moriscos va ser una fracàs respecte a la seua intenció de treure or o plata. L'actitud de Borja fou prudent i a la vegada oberta. Se suposa que també la dels Centelles. Hi havia possibilitats de beneficis econòmics i això podia despertar la cobdícia dels grans senyors. Cal considerar també una tradició, a les dues cases, de noblesa culta i permeable a les novetats. Hi hagué fins i tot, per aquella època, un Centelles alquimista: el valencià Lluís de Centelles, autor d'un text en vers, de contingut hermètic i al·legòric, sobre la transmutació metàl·lica, titulat *Coplas sobre la piedra filosofal* (Castro i Rodríguez, 2001).²² Tenia relació Lluís de Centelles amb els comtes d'Oliva o els seus parents? Tingué alguna cosa a veure amb l'episodi alquímic de la Safor? No és massa probable, si fem cas del seu perfil més bé teòric, però no

21 Tant Ramon Llull com Arnau de Vilanova coneixien les fonts àrabs. Tots dos i Joan de Peratallada (Juan de Rupescissa) formen el triumvirat de la ciència catalana del segle XIV, segons Menéndez y Pelayo. Una figura rellevant entre els alquimistes del món musulmà fou Geber o Djabir ben Hayyan (?-815), seguidor d'Aristòtil i versat en matemàtiques, medicina i música. L'alquímia, per la seua vessant esotèrica i ocultista, va ser malvista en alguns moments per l'ortodòxia religiosa. Posteriorment, Boyle (1627-1691) i especialment Lavoisier (1743-1794) bastirien els fonaments de la química moderna, en la qual es dissol l'alquímia, bandejant-se les idees globals de transmutacions metàl·liques o panacees medicinals. Tanmateix, la vida dona moltes voltes i pot ser que els moriscos de la Safor no anaren del tot desencaminats, si considerem que la química nuclear actual demostra que la diferència entre el plom i l'or sols està en uns quants protons. Clar que, de moment, l'obtenció d'un a partir de l'altre és inestable i car (Menéndez y Pelayo, 1998, 523-525; López, 2002).

22 La biografia de Lluís de Centelles és fosca. Castro i Rodríguez apunten la hipòtesi de la seua vinculació al comtat de Quirra (Sardenya). Seria, segons els dits autors, fill del comte Guillem Ramon de Centelles. En tot cas, serien necessaris més estudis per a aprofundir en la identitat d'un Centelles molt singular.

es pot descartar del tot. Esperem que algun dia la investigació històrica con-
teste aquestes i altres preguntes sobre l'interessant personatge.

3. PERE DE CENTELLES, QUART COMTE D'OLIVA

És coneguda la naturalesa malaltissa i feble del primogènit de Francesc Gilibert de Centelles, així com la seua follia. Tanmateix, la causa de la mort sembla que fou una patologia en principi poc rellevant. Ens ho conta el duc Carles de Borja pel maig de 1569:

Yo vine aquí un día después del fallecimiento del conde de Oliva mi hermano, á quien se llevó nuestro Señor el día de su santa cruz, no habiendo sido vista la indisposición de que murió hasta el postrero punto, que fue una a[pos]temación en la punta de una nalga. Ha dexado gran lástima su muerte, porque del modo della muy poco consuelo tenemos los que deseávamos el bien [de] su alma. Dios se haya apiadado della.²³

La “apostemación” referida per Carles de Borja era un abscess de natja; és a dir, una infecció local que probablement hauria drenat algun metge o cirurgià. Ignorem el context patològic, però, en una època preantibiòtica i davant la dèbil constitució de Pere de Centelles, el procés podria haver-se generalitzat acabant amb la seua vida. El comte d'Oliva tenia trenta-dos anys i les darreres paraules de Carles de Borja insinuen problemes mentals que posteriorment es declaren sense embuts:

Quanto á lo de Oliva, se declaró en favor del duque, mi señor, que se podian tomar testigos para provar cómo el conde estava loco quando hizo el testamento; y assí se toman: ya han jurado entre criados viejos y hombres de Oliva y Pego, Gandía y Valencia çerca de ochenta testigos. Todo el mundo dize que en este negocio mi señora será la verdadera señora destes estados, y que el D. Jayme no tiene ninguna justicia.²⁴

El canonge de Gandia Juan de Villalón ho escrigué molt clar. Calia defensar els drets de Magdalena Centelles front als de Jaume Centelles, un familiar d'una branca col·lateral que reclamava el comtat. El fet que es trobaren prop

23 MB v, pp. 91-94 (Duque de Gandia al P. Francisco de Borja, Valencia 19 de mayo, 1569).

24 MB v, pp. 343-350 (Juan de Villalón al P. Francisco de Borja, Valencia 18 de abril, 1570).

de vuitanta testimonis per a constatar la follia de Pere de Centelles, vassallatge a banda, corrobora una malaltia mental que semblava pública i notòria. La casa ducal de Gandia, no cal dir-ho, tenia el màxim interès a fer valdre el dit argument.

4. MAGDALENA DE CENTELLES, DARRERA COMTESSA D'OLIVA

Després de la mort de la seua esposa, Francesc de Borja va decidir dedicar-se a la vida religiosa al si de la Companyia de Jesús. Calia deixar l'herència ducal sobre bases fermes i determinà casar el seu primogènit Carles amb Magdalena de Centelles. Les capitulacions matrimoniales es van signar pel novembre de 1548. Els testimonis foren, per part dels Borja, Francesc Roca, degà de la Col·legiata, Nofre Martínez, prevere i rector de Llombai i, per part dels Centelles, Gaspar Tamarit i Jaume Joan Solivella. Van signar "Don Francisco de Borja [...], Don Carlos de Borja [...], Don Ramon de Riusech y de otra manera nombrado Don Francisco Gilabert de Centelles [...], Doña Maria de Cardona su mujer y Doña Madalena de Centelles [...]".²⁵ A partir de la renúncia de Francesc al ducat en favor del seu fill Carles, Magdalena esdevingué duquessa consort de Gandia i hereva del comtat d'Oliva. Hi ha diverses notícies sobre Magdalena de Centelles als textos dels MB. Pel 1566 el P. Bartolomé Bustamante li contava a Borja, general de la companyia, les peripècies del viatge de tornada des de Roma i el seu pas per Gandia:

De allí [Barcelona] venimos á Valençia, y enbié en un carro al compañero viejo al Andaluçia, y yo me partí para Gandía, donde hallé al duque la semana santa, porque llegué allí el sábado anterior, y me fui con S. Sría. á S. Gerónimo á tener el miercoles etc. Hasta la bíspera de pascua; y estando allí juntamente con el conde de Lerma y el marqués de Llombay, jueves santo, después de haber encerrado el santísimo Sacramento, vino nueva que la señora duquesa estaba de parto; y quedándose el conde y marqués en sant Gerónimo, venimos á Gandia el duque y yo, y en el camino, topó un mensajero del buen alumbramiento de la duquesa, de que ya V. P. abrá tenido muy particular nueva.²⁶

25 MB I, pp. 617-624 (Capítols matrimoniales entre Carles de Borja i Magdalena Centelles, 21 de novembre de 1548).

26 MB IV, pp. 256-261 (Padre B. Bustamante al P. Francisco de Borja, Toledo 14 de junio, 1566). Bartolomé Bustamante era un arquitecte jesuïta que, entre altres obres, havia intervingut en el disseny i bastiment de l'hospital de Toledo. Persona de confiança de Francesc de Borja, tornava en aquell moment de la segona congregació general que va elegir Borja com a cap de la companyia.

La carta anuncia el part feliç i dóna la data exacta del naixement d'un fill. Quin va ser el fill o filla nat la vesprada-nit del Dijous Sant de 1566? Els fills del matrimoni van ser nou. El primogènit tenia en aquell moment catorze anys; era Francesc de Borja i Centelles, marquès de Llombai, que havia quedat a Sant Jeroni de Cotalba quan es va produir la notícia del part. Segons Santiago La Parra, el 19 d'abril de 1566 va ser batejat Lluís, el seté fill dels ducs. El Dijous Sant del dit any va ser dos dies abans, el 17 d'abril, amb la qual cosa hi ha bastant concordança. Per tant, Lluís seria el fill que va parir Magdalena en aquell dia tan assenyalat. Un Borja Centelles que, segons sembla, va morir jove (La Parra, 2009; 2010).

Dos anys més tard, el comte de Lerma informava laconicament a Borja: "Oy e sabido que mi señora la duquesa ha parido un hijo."²⁷ La carta està datada a 1 d'octubre des de Madrid. El fill que havia arribat al món podria ser Alonso, que va nàixer pel setembre de 1568. Fou canonge de València i ardiaca d'Alzira i va morir el 10 de març de 1606 (La Parra, 2009; 2010). Per a acabar amb les notícies dels parts de Magdalena, hi ha una darrera informació en una carta que escrigué el canonge de Gandia, Juan de Villalón, el 18 d'abril de 1570: "Hallé a mi señora que había mal parido pocos días antes que yo llegasse; pero con salud y agora está muy buena."²⁸ D'acord amb el text de Villalón, la data del mal part cal situar-la entre finals de febrer i principis del mes següent, atés que el canonge afirmava que havia arribat a Gandia en la "dominica quarta de quaresma"²⁹, coneguda com a *Dominica Laetare*, que aquell any fou el 5 de març.³⁰ No hi ha cap notícia d'un fill nat en 1570, amb la qual cosa, i la referència que Magdalena Centelles "havia mal parido", cal sospitar un avortament o un fetus mort. Ignorem en quin moment de la gestació estava la duquesa. En tot cas, la senyora es va recuperar ràpidament. El part o avortament va ser dolent, però Magdalena era una bona paridora. Sembla que encara va tindre una xiqueta, Maria Magdalena Nicolasa, que fou batejada el vuit de desembre de l'any 1572 (La Parra, 2009; 2010). La mare tenia en aquell moment al voltant de quaranta-tres anys.

27 MB IV, pp. 647-650 (Conde de Lerma al P. Francisco de Borja, Madrid 1 de octubre, 1568).

28 MB V, pp. 343-350 (Juan de Villalón al P. Francisco de Borja, Valencia 18 de abril, 1570).

29 Ídem.

30 La *Dominica Laetare* fa referència a les paraules de la litúrgia del dit diumenge, "Laetare, Jerusalem [...]" ("Alegra't, Jerusalem [...]"), que trameten la joia de la proximitat de la Pasqua, suavitzant el rigor quaresmal, cosa que es visualitza també en els ornaments rituals que canvien del color morat al rosa.

Més enllà dels parts, hi ha diverses notícies sobre Magdalena de Centelles, especialment al voltant de la mort del germà Pere. Sols en una ocasió apareix un comentari sobre la seua salut, en carta del seu espòs Carles que, en un primer moment, li amagava la notícia de la mort del comte d'Oliva:

La duquesa [Magdalena Centelles] no sabe nada des[to], assí por la pena que le daría este successo, como entender las pretençiones que contra su derecho tienen estos cavalleros, que, aunque no son muy firmes, todavía todo esto junto dañaría á una salud tan achacosa como la duquesa tiene; y assí pienso encubrírsele el tiempo que fuera possible y lo permitieren los negoçios [...], pero sea él [Dios] alabado por darme á beber hieles para mí tan amargas como pleytos, y que se ayan guardado para mi tiempo, siendo la cosa del mundo que yo más aborrezco; y véome con tantos, que se puede creher bien seguramente que se ha de acabar mi vida primero que ellos. Yo estaré aquí esperando assegurar el juhizio para un artículo importante de que agora se trata, que es una pretençión que don Jayme Centelles tiene que se publique el testamento que se dize haver echo el conde en su favor. Y aunque la señora condessa de Oliva le ha favoreçido [...].³¹

Carles de Borja justificava l'encobriment de la luctuosa notícia en el possible dany a la salut “tan achacosa” de l'esposa. Tanmateix, al final de la carta, afirmava que “La duquesa está con salud, según don Francisco me escribe de cada día [...]”.³² Encara que la salut de Magdalena passara per un mal moment, la seua vida es va allargar encara vint-i-cinc anys més. El que sí que semblava afectat, pel plets que anava acumulant, era Carles de Borja. En el cas del comtat d'Oliva la seua premonició va ser certa. El litigi va durar més que ell, ja que la sentència definitiva es va produir en 1594, dos anys després de la seua mort. Magdalena, al contrari, va morir en 1596. La darrera comtessa d'Oliva tenia seixanta-set anys, una edat considerable en aquella època.

31 MB v, pp. 91-94 (Duque de Gandia al P. Francisco de Borja, Valencia 19 de mayo, 1569). Jaume de Centelles i Juan és un parent de Magdalena a qui li disputava l'herència del comtat. La comtessa d'Oliva era en aquell moment Hipòlita de Zúñiga i Requesens, vídua de Pere Centelles.

32 Ídem. Don Francisco era Francesc de Borja i Centelles, primogènit dels ducs.

5. GASPAR DE CENTELLES, BARÓ DE PEDRALBA

Les bandositats feudals eren causa de ferits i morts per les agressions físiques que comportaven. Pel 1552, la duquessa viuda de Gandia, Francesca de Castro Pinós, li escrigué al seu germà: “Por la carta de v. s. del 11 deste veo la demasiada razón que hay para quejarse de la negligencia que todos tenemos en escribir a v. s., y sin comparación más del descuydo que ha havido en avisar del suceso y desgracia de don Gaspar Centellas.”³³ Quina havia estat la “desgràcia” de Gaspar Centelles? Tot concorda en un fet conegut. Gaspar de Centelles fou víctima d’una pallissa propinada per criats del duc de Gandia, prop de la catedral de València. Sembla que el duc Carles de Borja estava ofès per una carta del baró de Pedralba. La descripció del succeït apareix al dietari de Jeroni Sòria:

Fon que diumenge a 8 de maig, 1552, a les cinch hores després dinar, lo Duch de Gandia, nomenat don Carlos de Borja, feu pegar de bastonades a don Gaspar de Centelles, jermà de don Miquel de Centelles, senyor de Pedralba; e fon que de part del Duch li portaren una lletra dos hòmens de cavall y la y donaren al dit don Miquel, devallant de la Seu al carrer de Çaragoça, que se veu de front la porta del campanar de la Seu, que va a la plaça de Senta Catalina màrtir, y li donà la lletra al dit don Gaspar; y en aventla y dada, ans de legirla li dix: “y esto me ha dado mi Señor el Duque que le dé”; y li pegà una bastonada al front, de hon isxqué molta sang; y lo dit don Miquel en havent rebut, los corregué fins a Sent Martí y may lo pogué alcansar.³⁴

Probablement les discrepàncies o malentesos, entre Carles de Borja i Gaspar de Centelles, eren importants, però la violenta reacció del jove duc va ocasionar una commoció entre la noblesa valenciana. Aquell episodi va precedir un llarg conflicte nobiliari (1553-1555) dels Borja i els Figuerola front als Pardo de la Casta i alguns Centelles. El conflicte va comportar la intervenció reial i el desterrament dels caps de grup, inclòs el propi Gaspar.

La figura d’aquest Centelles mereix un comentari adicional. Gaspar de Centelles i Montcada fou baró de Pedralba, fill d’Eimeric de Centelles. Nat cap al 1510, va rebre una sòlida formació humanística. A la mort de son pare, va fer una vida cortesana i militar seguint l’emperador (1546-1548), actuant

³³ MB VII, pp. 62-63 (Francisca de Castro, duquesa viuda al vizconde de Évol, Valencia 22 de junio, 1552).

³⁴ El text és recollit per García Martínez (1980, 40).

com a portantveus del braç militar a les corts aragoneses. Més endavant, va encapçalar un grup d'intel·lectuals, crítics front a l'ortodòxia catòlica, amb postures diverses que anaren evolucionant des de l'erasmisme a la reforma. Segimon Arquer i Jeroni Conqués eren els ideòlegs del nucli de Pedralba, on s'enquadrava també Miquel Centelles (de la branca dels barons d'Almedíxer) i, probablement, Pere Joan Nunyes. Gaspar Centelles fou acusat de luteranisme i pres pel Santo Oficio vers el 1562-63. El Centelles, que primer havia intentat eludir el càstig de la Inquisició, al final renuncià a tota defensa i menyspreà les pressions per a fer-lo retractar dels seus errors. Argumentà davant els seus jutges que els doctors de l'Església primitiva no havien consentit mai "[...] que se matasen los hereges, sino que se les apremiasen y se enseñasen para que se convirtiesen". Els seus raonaments no van ser atesos i fou cremat a la foguera en 1564 (García Martínez, 1980, 39-46; García Cárcel, 1980, 336-339; Almenara i Ardit, 1997; Carboni, 2001).

6. ALTRES CENTELLES

Als MB apareixen distints personatges amb el cognom Centelles, sense que la seua aparició tinga a veure amb qüestions de salut. Hem cregut oportú citar-los, deixant als historiadors la tasca de la seua identificació i ubicació al frondós arbre genealògic de la nissaga.

6.1. Serafi de Centelles

Pel 1540, durant la seua etapa de lloctinent de Catalunya, Francesc de Borja havia de resoldre un conflicte a la fortalesa de Salses (Rosselló, actualment territori francès). L'anterior alcait havia mort i Borja proposava un substitut:

Quando murió don Joan de Sanct Clemente, alcayde desta fortaleza [Salses] visto que S. M.^t estava en Francia, y que don Serafin de Çentellas era cuñado del alcayde y que la hermana le daba priessa para que se metiesse en la fortaleza, para guardar lo que cumplía al servicio de S. M.^t y á su honra della, con el parecer de algunos del consejo, porque no quedasse una fortaleza tan importante en poder del teniente, yo provey al dicho don Serafin como lo escriví a V. S., hasta que S. M.^t proveyesse de otro.³⁵

35 MB II, pp. 138-140 (Marqués de Llombay a Francisco de los Cobos, Barcelona 1 de octubre, 1540).

Evidentment, el Serafí de Centelles que esmenta Borja no era el segon comte d'Oliva. En tot cas, ens confirma que el nom tenia tradició familiar. Resulta clar també que l'anterior alcait estava casat amb una Centelles, germana de Serafí. Cal dir que la proposta del lloctinent no va prosperar. Carles V va nomenar mossén Albió per al càrrec.

6.2. Enric de Centelles

A Barcelona apareix un altre Centelles ben identificat, pertanyent a la branca sarda de la família. Borja havia suspès unes festes per un conflicte de protocol entre ell mateix, com a lloctinent representant de Carles V, i el duc de Cardona:

[...] pues no había ninguno en Cataluña á quien yo no castigasse haziendo lo que no debía, calló [el conde de Modica] y fuese adonde estaban el duque y el almirante, y todos tres se fueron á casa del mantenendor, que era don Henrique Çentellas, hermano del conde de Quirra, á pedille con mucha instancia, que no embargante el mandamiento que de parte de V. M.¹ se le había hecho, saliesse á justar, que ellos se obligavan á pagar las penas que le pusieron: y el dicho don Henrique no lo quiso hazer, acatando el mandamiento de V. M.¹³⁶

El germà del comte de Quirra probablement la va encertar. Sabia qui manava en aquell conflicte. A més a més, anava a necessitar prompte la influència del lloctinent per tal d'agilitzar els tràmits matrimonials: “El señor don Henrique Sentellas ha concertado matrimonio con la señora doña Isabel Turell; y para que se efectue con todo cumplimiento, tendrá necesidad que se le dé licencia de la orden.”³⁷ El permís per a la boda degué arribar immediatament, atesa la carta d'agraïment que Borja remet al secretari de Carles V el mateix mes de juny:

Beso las manos á V. S. por la merced que ha me hecho de embiarme la licencia para el casamiento de don Enrique de Centellas: ellos están ya casados y muy contentos, aunque ha sido tan dificultoso el casamiento de concertarse quasi como la tregua de Pujadas con Sememat.³⁸

36 MB II, pp. 245-253 (Marqués de Llombay a Carlos V, Barcelona 20 de mayo, 1541).

37 MB II, pp. 256-262 (Marqués de Llombay a Francisco de los Cobos, Barcelona 12 de junio, 1541).

38 MB II, pp. 269-272 (Marqués de Llombay a Francisco de los Cobos, Barcelona junio [finals?], 1541).

Les negociacions entre els Centelles i els Turell degueren ser molt llargues, si fem cas de la comparació amb les de la treva per a aturar el llarg conflicte que enfrontava Pujadas i Semenat, dos membres de la noblesa catalana.³⁹

6.3. PERONELLA DE CENTELLES

A l'etapa de general de la companyia, Francesc de Borja havia d'atendre assumptes de quasi tot el món conegut. Sardenya, per la seua vinculació a la Corona d'Aragó, era territori de casa. En una carta del 1566 dirigida al P. Baltasar Piñas, entre altres assumptes, contesta la petició d'unes dames:

A essas señoras doña Petronilla Centellas y Catalina de Aquena, que piden la comunicaci3n de las gracias 3 m3ritos de la Compañía, N. P. se remite a V. R. para que, pareci3ndole, les diga que N. P. se las comunica; y esto viva voce, porque no sea menester hazer patentes.⁴⁰

Qui era Peronella de Centelles? Pertanyia també al senyoriu de Quirra? Estava vinculada als comtes d'Oliva la devota dama?⁴¹ Ens agradaria disposar de les respostes però la recerca necessària cau fora dels objectius del present treball.

7. CONCLUSIONS

Els documents MB contenen diverses notícies sobre els Centelles, moltes de les quals es relacionen amb qüestions de salut en un sentit ample del terme.

La majoria de les referències són en tercera persona, tret d'una interessant carta de Francesc Gilabert de Centelles al duc de Gandia Joan de Borja.

Entre els diversos personatges de la nissaga que apareixen, implícitament o explícitament, destaquen els lligats al comtat d'Oliva.

39 Un dels maldecaps que arrossegava Francesc de Borja, durant l'etapa de lloctinent de Catalunya, fou el llarg enfrontament entre dues famílies, els Pujades i els Sentmenat. Carles V li havia encomanat explícitament que donara solució a la bandositat. Al MB II hi ha diverses notícies sobre l'evolució del conflicte. En el moment d'escriure la carta a Cobos, agraint la llicència de boda d'Enric de Centelles i Isabel de Turell, Francesc de Borja acabava d'aconseguir una treva de sis mesos entre els dos nobles. Vegeu MB VI, pp. 463-464 (Marqu3s de Llombay a Carlos V, Barcelona 30 de junio, 1541).

40 MB IV, pp. 319-321 (Francisco de Borja al P. Baltasar Piñas, Roma 3 de octubre, 1566).

41 Sobre les relacions del comtat d'Oliva amb Sardenya, vegeu Sendra (1998).

Respecte als temes de salut, cal remarcar la possible causa de la mort de Pere de Centelles que, al marge de la seua follia, va patir un abscess de natja amb probable complicació posterior.

Els textos revisats ens informen de tres parts de Magdalena de Centelles, que corresponen, els dos primers, als naixements de Lluís, el Dijous Sant de 1566, i Alonso, al setembre de 1568. Un mal part de la duquessa de Gandia i comtessa d'Oliva apareix, entre finals de febrer i principis de març de 1570, ocasionat probablement per un avortament o fetus mort.

Fora dels Centelles olivers, emergeix la notícia d'una agressió a Gaspar de Centelles, baró de Pedralba, motivada pel seu conflicte amb els Borja. Es tracta d'un personatge conegut, de gran interès pel seu perfil intel·lectual i crític front a l'ortodòxia catòlica, cosa que li va costar la vida en ser condemnat a la foguera per la Inquisició.

Al marge de la salut, hem trobat un interessant episodi sobre una suposada mina d'or que ocasionà diverses cartes entre la monarquia i els ducs de Gandia (Francesc de Borja i Elionor de Castro). El comte d'Oliva (Francesc Gilabert de Centelles) havia informat prèviament de la notícia al príncep Felip. La història estigué fonamentada en experiments de base alquímica amb la participació d'alguns moriscos.

BIBLIOGRAFIA

- ALMENARA, M. i M. ARDIT (1997): “Nuevas perspectivas sobre los movimientos protestantes valencianos del siglo XVI”, dins *Estudis*, 23, pp. 75-99.
- ALONSO, J. E. (1998): *Història de la Safor*, Edicions La Xara, Simat de la Valligna.
- CANET, V. (2009): “Els moriscos: 400 anys d’un desterrament”, dins *Llibre de festes de Moros i Cristians*, Oliva, pp. 107-111.
- (2010): “Els moriscos”, dins *Llibret de la Falla de Sant Francesc*, Oliva, pp. 43-53.
- CARBONI, F. (2001): “Segimon Arquer i Gaspar de Centelles en la tempesta política del segle XVI”, DINS *Cabdells*, 3, Oliva, pp. 29-60.
- CASTRO, E. i J. RODRÍGUEZ (2001): “Luis de Centelles y las coplas de la piedra filosofal”, dins *Azogue*, 4 [en línia].
<<http://www.revistaazogue.com>>
- DEVESA, F. (2011): “La salut en *Monumenta Borgia VI*”, dins *Afers: Fulls de recerca i pensament*, 70, pp. 727-744.
- GARCÍA CÁRCCEL, R. (1980): *Herejía y sociedad en el siglo XVI: la Inquisición en Valencia 1530-1609*, Península, Barcelona.
- GARCÍA MARTÍNEZ, S. (1980): *Bandolers, corsaris i moriscos*, Eliseu Climent ed., València.
- LA PARRA, S., i al. (2009): *Francesc de Borja: sant i duc de Gandia*, ed. Bromera, Alzira.
- LA PARRA, S. (2010): “V duque: Carlos de Borja y de Castro”, dins *El ducat borgià de Gandia* [en línia].
<http://www.palauducal.com/espaideleseemocions/borja/data/masinfo/v_duque_carles_borja_castro.pdf>
- LÓPEZ PÉREZ, M. (2002): “La influencia de la alquimia medieval hispana en la Europa moderna”, dins *Asclepio*, vol. LIV-2, pp. 211-229.
- MENÉNDEZ Y PELAYO, M. (1998): *Historia de los heterodoxos españoles*, BAC, Madrid.
- MESTRE, A. (2000): “La carta, fuente de conocimiento histórico”, dins *Revista de Historia Moderna*, 18, pp. 13-26.
- MESTRE, F. (1997): “Apunts biogràfics dels Centelles Riu-sech”, dins *El Palau dels Centelles d’Oliva*, Associació cultural Centelles i Riusech, Oliva, pp. 41-75.
- MONUMENTA BORGIA (MB) (1894-1911): *Sanctus Franciscus Borgia quartus Gandiae Dux et Societatis Iesu Praepositus Generalis tertius*, Augustinus Avrial, G. López del Horno, Madrid, vol. I-V (Edició a cura de Cecilio Gómez Rodeles) [en línia].
<<http://www.elsborja.org/news.php?id=30>>
- (2003-2009): *Sanctus Franciscus Borgia quartus Gandiae Dux et Societatis Iesu Praepositus Generalis tertius*, Generalitat Valenciana - IHSI, València - Roma, vol. VI-VII (Edició a cura d’Enrique García Hernán).

- MORELL, D. (2005): *Dotzena i mitja de llegendes del Pinet*, ed. AMPA CP Verge dels Desemparats, Oliva.
- NAVARRO, V. C. (2009): "Sobre el topònim Awr.ba del districte de Dénia islàmica", dins *Cabdells*, 6, pp. 115-132.
- OLASO, V. (2011): *Per guardar la vila: muralla i defensa a la costa valenciana (Gandia, segles XIII-XVI)*, CEIC Alfons el Vell, Gandia.
- PAGEL, W. (1973) "Paracelso y los paracelsistas", dins *Lain Entralgo: Historia Universal de la Medicina*, IV, Salvat, Barcelona, pp. 107-129.
- PARDO MOLERO, J. F. (2011): *La guerra i els cavallers: els Centelles, el comtat d'Oliva i la defensa del Regne de València*, Associació Cultural Centelles i Riusech - CEIC Alfons el Vell, Oliva - Gandia.
- PONS FUSTER, F. (1997): "Les inquietuds literàries de la família Centelles Riu-Sec", dins *Actes de les primeres Jornades Internacionals sobre la història dels Centelles i el Comtat d'Oliva*, pp. 17-38.
- (2001): "Sobre la peste de Oliva de 1785", dins *Cabdells*, 3, Oliva, pp. 95-117.
 - (2005): *Vespres de mort a Gandia (1500-1550)*, CEIC Alfons el Vell, Gandia, pp. 9-62.
- PUERTO, F.J. (1997): "La panacea áurea. Alquimia y destilación en la corte de Felipe II (1527-1598)", dins *Dynamis*, 17, pp. 107-140.
- SENDRA, J. (1998): *Els comtes d'Oliva a Sardenya*, Ajuntament d'Oliva, Oliva.
- SOSA, A. de (1990): *Diálogo de los mártires de Argel* (Edició d'Emilio Sola i José María Parreño, Hiperión, Madrid).
- YASSINE BAHRI, R. (1990): *Nuevos aportes al estudio de los moriscos del Reino de Valencia: el proceso de Victoria Filomena (1563-1567), el de Alballah Alicaxet (1576) y el de Diego de Arcos (1582-1583)*, Faculté des Lettres, Manouba [Tesi doctoral].

